

УДК 330.342(477) (09)

А.О.Саржан

Донецький національний технічний університет

ВІДБУДОВА БАЗОВИХ ГАЛУЗЕЙ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ДОНБАСУ У ПОВОЄННІ РОКИ (1945-1950 рр.)

В статті проаналізовано досвід відбудови базових галузей господарського комплексу Донбасу у повоєнні роки. Досліджується процес відродження вугільної, металургійної та машинобудівної промисловості. Увага зосереджена на таких проблемах, як відновлення інфраструктури виробництва, вдосконалення матеріально-технічної бази промислових підприємств, організація виробничого процесу, технічна модернізація окремих виробництв. Автор доводить, що відбудова базових галузей промисловості відбувалася прискореними темпами, однак технічний рівень виробництва залишався на низькому рівні.

Ключові слова: відбудова господарського комплексу, базові галузі економіки, вугільна, металургійна, машинобудівна промисловість.

Відродження базових галузей промисловості регіону почалося відразу після звільнення його території від окупаційних військ. Однак в умовах продовження військових дій підприємства відновлювали, зазвичай, у колишньому, довоєнному вигляді. Подібна технічна політика відновлення в якійсь мірі була виправдана жорсткими вимогами воєнного часу, необхідністю якнайшвидшого забезпечення країни, що продовжувала воювати, енергетичними ресурсами, промисловою продукцією. Проте подібні методи відбудови консервували застарілу техніку, обладнання, методи організації роботи, тим самим, закладаючи підґрунтя для майбутніх економічних і соціальних негараздів у регіоні.

Узагальнення досвіду щодо відбудови реального сектору економіки Донбасу неодноразово привертала увагу багатьох дослідників, насамперед економістів і представників технічних наук. Опублікована низка робіт, в яких висвітлюються окремі питання розвитку вугільної, металургійної, машинобудівної та інших галузей промисловості регіону. Значним внеском у дослідження проблем відбудови вугільної галузі були роботи М.Ф. Хорошайло, Г.Д. Бакулева та інших авторів[1], розвитку металургії у повоєнні роки присвячені окремі розділи в працях М.М. Середенка, І.І. Борнацького, М.О.Терещенка[2]. Серед досліджень з історії відбудови машинобудівної промисловості заслуговують на увагу матеріали окремих розділів монографій присвячених повоєнному розвитку країни[3]. Разом з тим маємо зазначити, що ще немає узагальнюючих досліджень досвіду відбудови базових галузей економіки Донбасу у повоєнні роки.

Мета даної статті – проаналізувати основні тенденції розвитку базових галузей економіки регіону у повоєнні роки.

Масштабне відновлення і подальший розвиток вугільної промисловості регіону значно прискорилися після закінчення війни. Влада, розглядаючи Донбас як важливу сировинно-енергетичну складову загальносоюзної економіки, надавала його відбудові особливої уваги. Найбільш характерними рисами цього процесу були наступні. По-перше, інтенсивна відбудова вугільної галузі на основі залучення значних фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів. У четвертій п'ятирічці загальні капіталовкладення у розвиток господарства республіки становили 9,2 млрд. крб., з них майже третину було інвестовано в господарство регіону [4]. Зосередження значних фінансових,

матеріально-технічних, кадрових ресурсів на вирішенні проблеми збільшення вуглевидобутку дало загалом позитивні результати. Протягом 1946-1950 рр. в українському Донбасі з 263 основних шахт, що підлягали відбудові, було відновлено і введено до дії 259 шахт. Крім того, було закладено 60 нових шахт [5].

По-друге, водночас із відновленням інфраструктури вугільної галузі проводилося вдосконалення її матеріально-технічної бази, інтенсифікації виробництва. Вже у перші повоєнні роки на шахтах з'явилася нова техніка, обладнання. З 1946 р. було впроваджено металеве та залізобетонне кріплення. До 1949 р. парові підймальні машини були повністю замінені на електричні. Сталася значні зміни в обладнанні шахт вуглевидобувною технікою. Одним з визначних технічних досягнень цього періоду стало створення (1948 р.) і широке впровадження у виробництво вугільного комбайну “Донбас”. Ці універсальні машини забезпечили механізацію виймання вугілля із забою. Технічне переобладнання шахт дозволило значно підвищити загальний рівень механізації головних процесів вуглевидобутку. У 1950 р. зарубка і відбій вугілля були механізовані майже на 99%, постачання з очисних забоїв – на 100%, відкатка – на 95% [6]. Усе це створювало умови для комплексної механізації видобутку вугілля.

По-третє, нова техніка і механізація вуглевидобутку зумовили зміни і в організації виробництва. Виробничий процес перебудовувався таким чином, щоб робота у лавах здійснювалася в один цикл за добу (перша і друга зміни – відвантаження вугілля з лави, третя – ремонтно-підготовчі роботи). У лавах, переведених на графік циклічності, організовувалися комплексні бригади з видобутку вугілля, з переміщення транспортерів, прохідників та інші. На кінець 1950 р. майже чверть очисних забоїв, що діяли була переведена на нову систему організації виробництва. Це дозволило дещо поліпшити техніко-економічні показники роботи шахт. Зокрема, збільшилася швидкість просування діючої очисної лінії забою, зросла протяжність діючих очисних забоїв.

Високі темпи відбудови зруйнованих шахт, розширення шахтного будівництва, удосконалення організації виробництва сприяли досить швидкому приросту видобутку вугілля. Темпи видобутку щорічно зростали приблизно на 20%. У 1950р. у Донбасі було видобуто 76,4 млн.т вугілля, або у 2,5 рази більше, ніж у 1945 р. [7]. Наступного року довоєнний рівень видобутку вугілля було перевершено.

Нарощування вуглевидобутку відбувалося, насамперед, за рахунок екстенсивних чинників. За умов “битви за велике вугілля” на економічні показники, ефективність роботи галузі мало звертали увагу. Головним було за будь-що видобути якомога більше вугілля. Однією з найгостріших проблем залишалася низька продуктивність праці шахтарів. Якщо у 1940 р. в Донбасі щомісячний видобуток вугілля на одного шахтаря становив 25,6 т, то у 1950 р. – лише 21,7 т, а на деяких шахтах – ще менше. [8]. На продуктивності праці негативно позначалося також незадовільне використання машин і механізмів. Незважаючи на підвищення рівня технічного обладнання шахт, ручна праця у вугільній промисловості переважала, а та техніка, що була на підприємствах, освоювалася вкрай повільно. Неефективне використання техніки було зумовлено передусім низьким рівнем кваліфікації гірників, відсутністю у них досвіду роботи, адже переважну більшість шахтарів повоєнного часу складала сільська молодь, яка потрапляла на шахти на “комсомольські заклики” або внаслідок мобілізації [9, с.74]. З цієї ж причини на шахтах залишався високим рівень травматизму, траплялися численні простої, аварії.

У металургійній галузі основні зусилля в перші повоєнні роки були спрямовані на відновлення інфраструктури виробництва. За роки війни майже всі підприємства цієї галузі були зруйновані: значна частина обладнання була вивезена під час евакуації у східні райони країни, а що залишилося – було знищене, розграбоване і вивезене до Німеччини.

Окремі промислові об'єкти галузі були відновлені ще у роки війни. Однак основні роботи розпочалися у четвертій п'ятирічці. З метою організації і координації відбудови металургійних підприємств Донбасу у 1946 р. було сформовано спеціальне Головне управління з будівництва підприємств чорної металургії Донбасу (Головчорметбуд).

Створення централізованої організації, яка займалася відновленням галузі, дозволило значно розширити масштаби робіт, змінити їх характер. У перші повоєнні роки основними були не ремонтні, а будівельно-відновлювальні роботи. Насамперед, відновлювалося енергетичне господарство підприємств, водопостачання, внутрішньозаводський транспорт, але головна увага була зосереджена на цехах основного металургійного виробництва. Будівельникам потрібно було заново відновлювати повністю зруйновані потужні металургійні агрегати із складним технологічним обладнанням і великим допоміжним господарством. Утім, незважаючи на труднощі, вже у перші повоєнні роки окремі металургійні підприємства стали оживати. Досить успішно проходило відновлення одного із гігантів металургії Донбасу – заводу “Азовсталь”. Вже у січні 1946 р. тут була введена до експлуатації мартенівська піч №2, у вересні цього ж року – доменна піч №4. У наступні роки темпи відновлювальних робіт прискорилися, причому одночасно з відновленням старого металургійного фонду споруджувалися й нові об'єкти. У 1948 р. було введено до дії два найбільших у Європі прокатних стани (блюмінг і рейково-балковий), яких тут до війни не було. Унаслідок цього завод став підприємством з повним металургійним циклом. Загалом до кінця 1949 р. підприємство в основному було відбудовано. Доволі інтенсивно відбудовувалися Макіївський, Єнакіївський, Сталінський та інші великі металургійні підприємства.

Аналізуючи відновлювальні роботи в металургійній галузі, маємо зазначити, що серед характерних труднощів, на наш погляд, були: по-перше, брак кваліфікованих фахівців і робітників. Зокрема, у 1950 р. трестами Головчорметбуду Донбасу за рахунок оргнабору або через систему укладання індивідуальних договорів було прийнято майже 85,6% робітників. Серед них переважали некваліфіковані робітники, які не мали досвіду будівельних робіт, багато з них ставилися до будівництва як до тимчасового місцеперебування.

По-друге, дуже гострою проблемою була нестача будівельних матеріалів, техніки, устаткування. За цих умов при проведенні відновлювальних робіт широко використовувалися уцілілі фундаменти, стіни заводських будівель, арматура, інші будівельні конструкції, максимально застосовувалися місцеві, проте часто неякісні будівельні матеріали. Досить часто задля прискорення темпів відбудовних робіт або ж у разі відсутності необхідного обладнання вдавалися до максимального збереження ушкоджених конструкцій: їх виправлення й ремонт відбувалися без розбирання і демонтажу, нерідко використовували матеріали, віднайдені на завалах. Звичайно, такий підхід до відбудови, особливо з огляду на ступінь повоєнної розрухи, у якійсь мірі можна зрозуміти.

Відродження підприємств за такою схемою на довгі роки консервувало застарілу техніку, устаткування, технології.

По-третє, на дуже низькому рівні знаходилася механізація відбудовних робіт. У повоєнні роки парк

будівельної техніки майже не поновлювався, а те обладнання, що залишилося, було розукомплектоване, фізично зношене, тому більша частина робіт виконувалася вручну. Втім, маємо зазначити, що одночасно з відновленням зруйнованих підприємств робилися спроби щодо технічної модернізації окремих виробництв. Протягом 1946-1952 років у металургії було проведено п'ять так званих обов'язкових мінімумів з малої механізації (у 1946, 1947, 1948, 1950 та 1952 роках). Кожний з них включав перелік заходів щодо механізації трудомістких робіт і обов'язкові терміни впровадження на всіх металургійних підприємствах. При цьому у кожний наступний мінімум включалося більше заходів, ніж у попередній, і охоплювалося більше структурних підрозділів (спочатку основні цехи, а потім і допоміжні). Самі заходи поступово ускладнювалися. Вже у 1948 р. значна частина з них передбачала впровадження автоматизації і напівавтоматизації виробництва, а в 1950 р. було розроблено низку заходів щодо комплексної автоматизації. Під ці проекти виділялися кошти. Багато із запланованого не виконувалося, тому що не вистачало ані відповідних коштів, ані матеріально-технічного, кадрового і наукового забезпечення. При цьому мінімуми не могли враховувати стан виробництва на окремих підприємствах. Разом з тим вони відігравали певну роль у підвищенні рівня механізації галузі. Загалом, протягом 1946 – 1950 рр. була проведена значна робота з відновлення виробничих потужностей чорної металургії. За ці роки у республіці було введено до дії 22 доменні і 43 мартенівські печі, 46 прокатних станів, велика кількість інших агрегатів. У зв'язку з цим потужності з виплавки чавуну зросли майже на 8,3 млн. т, сталі – на 5,3 млн. т, з виробництва прокату – на 4,4 млн. т. Покращилися техніко-економічні показники. На початок 1951 р. середній корисний об'єм однієї доменної печі збільшився до 823 м³ проти 716 м³ у 1940 р. Підвищився коефіцієнт використання корисного об'єму доменних печей, зросло середньомісячне зняття сталі з квадратного метра мартенівських печей. Загальна продуктивність праці у чорній металургії України у 1950 р. зросла порівняно з 1940 р. на третину. Досить успішно нарощувалися потужності металургії регіону. У 1950 р. металургійна промисловість Донбасу перевершила довоєнні показники з виплавки чавуну, сталі, виробництва іншої продукції. Металургія Донбасу загалом вже у 1950 р. виробляла чавуну більше, ніж у 1940 р. на 8,3%, сталі – на 2,3%, прокату – на 13,9%, сталевих труб – на 19,3% [10, с.286].

Масштабні відбудовні роботи у машинобудуванні почалися, як і в інших галузях, у повоєнні роки. Аналіз цього процесу свідчить, що, по-перше, машинобудівна промисловість відбудовувалася досить інтенсивними темпами. Незважаючи на величезні руйнування, викликані війною, машинобудівні підприємства республіки вже у кінці 40-х років у цілому були відбудовані. У Донбасі одним із перших серед великих підприємств став до ладу Ворошиловградський машинобудівний завод (1946 р.), у 1949 р. відновив свою роботу Ворошиловградський паровозобудівний завод, а наступного року – Новокраматорський машинобудівний завод. Варто додати, що у ході відбудовних робіт на багатьох заводах здійснювалося розширення виробничих площ, перебудова окремих цехів з урахуванням потреб виробництва. Так, на Новокраматорському машзаводі внаслідок переобладнання старих та будівництва нових цехів, потужності з випуску механічних виробів у 1950 р. збільшилися, порівняно з довоєнним рівнем, у 2,6 рази [11, с.213]. Подібні роботи відбувались і на інших машинобудівних заводах регіону.

По-друге, вже у перші повоєнні роки машинобудівні заводи не тільки відновили випуск довоєнної

номенклатури продукції, але і досить активно освоювали нові зразки машин і устаткування. Одним із найважливіших досягнень машинобудівного комплексу Донбасу повоєнних років було освоєння серійного виробництва вугільних комбайнів. Безпосередню участь у створенні цієї нової техніки взяв Горлівський машзавод, на якому у 1947 р. були виготовлені дослідні зразки комбайна ГУК-1. Наступного року на базі цього комбайна спільними зусиллями заводських фахівців та науковців інституту “Дондівпровуглемаш” було створено дослідну партію комбайнів “Донбас”, перша серія яких стала до ладу у 1949 р. Це була досить вдала для свого часу машина, яка дозволила механізувати один із найбільш трудомістких процесів вуглевидобутку – наваловідбійні роботи. По-третє, характерною рисою розвитку машинобудування регіону було проведення подальшої спеціалізації виробництва. Варто зазначити, що загалом ця галузь формувалася для обслуговування переважно важкої промисловості Донбасу. Поступово у структурі машинобудівного комплексу регіону сформувалося декілька головних напрямів: виробництво гірничошахтного устаткування для вугільної промисловості; металургійне машинобудування і транспортне.

Відбудова машинобудівного комплексу Донбасу, як і в цілому України, у повоєнні роки проходила досить успішно. Протягом четвертої п’ятирічки кількісні обсяги виробництва машинобудівної промисловості не тільки досягли довоєнного рівня, але й були перевершені. Однак у машинобудуванні, як і в інших галузях, основна увага приділялася не якісним, а кількісним показникам. Головним критерієм оцінки діяльності підприємств залишалося вчасне виконання кількісних, валових планових показників. Залишалася невирішеною і проблема механізації трудомістких процесів у машинобудуванні. У 1950 р. більше половини робітників машинобудівних заводів були зайняті ручною працею. На більшості підприємств питома вага часу верстатних операцій у загальній кількості затраченого часу коливалася від 25 до 50%, а питома вага ручної праці – від 50 до 75% [12, с.403-404].

Таким чином, галузі реального сектору економіки Донбасу були досить швидко відбудовані. Прискоренні темпи вуглевидобутку, виплавки металу, виробництва продукції машинобудування були зумовлені, передусім, екстенсивними чинниками, Незважаючи на модернізаційні процеси в галузях, рівень їх технічного оснащення залишався на низькому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

- Хорошайло Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг.: Исторический очерк / Н.Ф. Хорошайло– Донецк, 1974.— 152 с. та ін.; Бакулаев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна./ Г.Д.Бакулаев М.,1955.– 672 с.; Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна.– В 3 т – М., 1957 та ін.
- Середенко М.М. Чорна металургія України. 1917-1957 / М.М.Середенко. – К.: Держтехвидав УРСР, 1957.– 168 с., Барнацкий И.И., Терещенко Н.А. Развитие черной металлургии Украинской ССР / И.И.Барнацкий, Н.А.Терещенко. – К.: Гостехиздат УССР, 1969.– 270 с.; Терещенко Н.А. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти / Под общ. ред. В.Ф.Мазова.– К., 1967.– 118 с. – В надзаг.: Госплан УССР, УКРНИИНТИ та ін..
- Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917-1967.- К.: Техніка,1967. – 128 с., Экономика промышленности Донбасса / Отв. Ред. Н.Г. Чумаченко. – К.: Наукова думка, 1977. _ 147 с. та ін..
- Підраховано за: Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году: Стат.ежегодник. – К.: Техніка,

1981 – С.15; Народное хозяйство Ворошиловградской области: Стат. сборник. – Донецк: Донбас, 1976. – С.109; Народное хозяйство Донецкой области: Стат. сборник. – Донецк: Донбас, 1981. – С.88. Угольная промышленность СССР: Стат. справочник. – М.: Углетехиздат, 1957. – С. 80; Історія народного господарства Української РСР: У 3 томах, 4 книгах. / Головний ред. І.І. Лукінов. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – Кн.1. – С. 196.

Див.: Угольная промышленность СССР: Стат.справочник. 1940 – 1955 гг. – М.: Углетехиздат, 1957. – С. 151, 160, 174, 190, 195 – 204.

Підраховано за: Народное хозяйство Ворошиловградской области: Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С. 30; Народное хозяйство Донецкой области: Стат. сборник. – Донецк: Статистика 1966. – С. 24.

Угольная промышленность СССР: Стат. справочник. 1940 – 1955 гг. – М.: Углетехиздат, 1957. – С. 208 – 209, 212; Держархів Луганської області, ф.179, оп.1, спр.978, арк.8.

Держархів Донецької області, ф.326, оп.2, спр. 1088, арк. 74.

Развитие металлургии в Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1980. – С.286.

Історія народного господарства Української РСР. – Т.3. – Кн. перша. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 213.

12. Розенфельд С.Я., Клименко К.И. История машиностроения СССР (с первой половины XIX в. до наших дней) / С.Я.. Розенфельд, К.И. Клименко– М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 403 - 404.